

[Publicacions](#) > [Col·lecció Recerques](#) >

Similituds i diferències: la immigració dels anys 60 a l'Hospitalet (Recerques; 1)

Similituds i diferències: la immigració dels anys 60 a l'Hospitalet / Clara Carme Parramon Homs.
Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2000. 240 p. ISBN: 84-922206-7-8.

- [Sumari. Presentació. Pròleg. Introducció](#)
- [1. El context històric i l'àmbit escollit](#)
- [2. El tema i l'univers d'estudi](#)
- [3. Disseny teòric i tècnic](#)
- [4. L'estructura de les poblacions](#)
- [5. Els nivells d'instrucció](#)
- [6. Sobre les parelles i les unitats domèstiques](#)
- [7. Categories socioprofessionals](#)
- [8. La distribució territorial en el marc de l'evolució urbanística de l'Hospitalet](#)
- [9. Conclusions generals](#)
- [Bibliografia. Relació de taules, gràfics i plànols](#)
- [Annex](#)

**Similituds i diferències.
La immigració dels anys 60 a l'Hospitalet**

CLARA CARME PARRAMON HOMS

CENTRE D'ESTUDIS
DE L'HOSPITALET

Similituds i diferències.

La immigració dels anys 60 a L'Hospitalet

CLARA CARME PARRAMON HOMS

Similituds i diferències.

La immigració dels anys 60 a l'Hospitalet

CLARA CARME PARRAMON HOMS

Edició Centre d'Estudis de l'Hospitalet
Major, 54, 1r 08901 L'Hospitalet
Telèfon 93 338 60 91 Telèfon/Fax 93 261 24 90
www.catalonia.net/celh
celh@catalonia.net

Equip d'edició Mercè Artigas, Rosa Guinart i Montserrat Perelló, del CEL'H.

Correcció lingüística Assumpta Manzanares, del CEL'H.
Pel que fa a l'ús dels articles en majúscules s'ha respectat la voluntat de l'autora.

Agraïments Agraïm especialment el suport i la col·laboració
de la Secció de Cartografia i del Departament d'Estudis de l'Ajuntament de l'Hospitalet;
d'en Josep Serra, cap dels Serveis d'Estudis Territorials
de la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana;
a l'empresa Ardisa i a les seves treballadores;
i a la Pili Mujico i en Carlos Larrosa
i al professorat i alumnat de l'IES Pedraforca.

Aportacions Aquest primer número de la col·lecció Recerques ha obtingut suport econòmic
del Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana
del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya
en conveni amb la Caixa de Catalunya,
i de la Fundació Jaume Bofill.

Fotografia coberta Bloc d'habitatges del barri de Bellvitge.
✱ Albert Guinart i Rosa Guinart, CEL'H. 2000.

Disseny gràfic Laberint, imatge i comunicació SL

Dipòsit legal B-19.779-2000

ISBN 84-922206-7-8

A la meva germana Mercè

Sumari

PRESENTACIÓ	9
PRÒLEG	11
INTRODUCCIÓ	15
1. EL CONTEXT HISTÒRIC I L'ÀMBIT ESCOLLIT	21
1.1. Les migracions dels anys seixanta i el seu context general	21
1.2. Un àmbit territorial ben representatiu: L'Hospitalet de Llobregat	25
2. EL TEMA I L'UNIVERS D'ESTUDI	33
2.1. Cap a la delimitació de l'objecte d'estudi	33
2.2. Les idees generals que guien una investigació en dues fases	42
2.3. Les cinc procedències escollides: Andalusia, Aragó, Castella-Lleó, Extremadura i Galícia	46
3. DISSENY TEÒRIC I TÈCNIC	51
3.1. Alguns supòsits previs	51
3.2. Sobre el tractament de les dades del Cens de Població	55
4. L'ESTRUCTURA DE LES POBLACIONS	61
4.1. La distribució de les edats de les dones i els homes	61
4.2. Més consideracions sobre l'estructura per sexes	66
4.3. Condicions de partida diverses: breus apunts	68
5. ELS NIVELLS D'INSTRUCCIÓ	75
5.1. L'accés als estudis de les dones i els homes	75
5.2. Els nivells d'instrucció segons grups d'edat i sexe	79
5.3. Els aspectes més significatius	83
5.4. Comentaris sobre els nivells d'instrucció de la població de L'Hospitalet	85
5.5. El coneixement del català	87
6. SOBRE LES PARELLES I LES UNITATS DOMÈSTIQUES	97
6.1. Anotacions sobre l'estat civil	98
6.2. Nivells d'endogàmia i d'exogàmia	99
6.3. Composició de les unitats domèstiques i relacions de parentiu	104
7. CATEGORIES SOCIOPROFSSIONALS	109
7.1. Consideracions prèvies	109
7.2. Les relacions amb l'activitat productiva	111
7.2.1. Les persones en atur	113
7.3. Els sectors de producció i les branques d'activitat	116
7.4. Els diferents tipus de relacions laborals	120
7.5. Les ocupacions laborals i professionals	125
7.6. Relacions laborals i activitat professional	129
7.7. Dades de L'Hospitalet sobre les categories socioprofessionals	133
7.8. Conclusions en relació a les categories socioprofessionals	137

8. LA DISTRIBUCIÓ TERRITORIAL EN EL MARC DE L'EVOLUCIÓ URBANÍSTICA DE L'HOSPITALET	147
8.1. Sobre la presentació de les dades	147
8.2. La distribució territorial comparada dels cinc col·lectius estudiats	150
8.2.1. Sobre la representativitat de l'univers d'estudi en la seva distribució territorial	152
8.3. La concentració territorial de cada origen	157
8.3.1. Interètnicitat i densitat en el poblament de l'univers d'estudi	160
9. CONCLUSIONS GENERALS	165
9.1. Estratègies diverses: algunes idees	173
BIBLIOGRAFIA	181
RELACIÓ DE TAULES, GRÀFIQUES I PLÀNOLS	189
ANNEX	193

En el creixement urbanístic i de població dels anys 60-70, les torres d'alta tensió de la FECSA quedaren perillosament integrades entre els habitatges dels barris de La Florida i La Torrassa. Actualment només en queda l'estructura com a testimoni d'una època.

A la imatge, el Parc de la Torrassa.

* Rosa Guinart, CEL'H. 2000.

2. El tema i l'univers d'estudi

2.1. CAP A LA DELIMITACIÓ DE L'OBJECTE D'ESTUDI

Com ja he dit, el tema general que m'interessa estudiar són les estratègies d'adaptació protagonitzades pels col·lectius que des de la resta de l'estat espanyol emigraren a Catalunya a la segona meitat d'aquest segle; com s'han anat adaptant a les noves condicions socioculturals, i en aquest marc fins a quin punt han elaborat o reelaborat les seves identitats ètniques.

Els estudis de les migracions, tant a Catalunya com en l'àmbit estatal són nombrosos i han tractat els processos migratoris que aquí interessen des de les perspectives que són pròpies de les diferents ciències socials. Així es posa de manifest a les dues revisions crítiques, d'indispensable lectura, que H. Capel (1967) i A. Pascual de Sans (1984) van publicar sobre els estudis de les migracions a Espanya¹. Des de focalitzacions temàtiques diverses (demografia, economia, hàbitat, societat), la quantificació, les causes i les conseqüències dels moviments migratoris han estat àmpliament tractades.

Tanmateix, a Catalunya, malgrat els articles d'opinió, els debats i els col·loquis sobre el que s'acostumava a anomenar «la problemàtica dels immigrants» foren abundants fins entrats els anys vuitanta, les investigacions empíriques sobre les formes d'adaptació a la societat receptora són moltes menys i acostumen a presentar un tret comú: tendeixen a tractar el tema des d'un supòsit que, encara que no es faci explícit, es pot considerar previ. Em refereixo a concebre la població immigrada com un tot homogeni, si més no, culturalment; com un univers d'estudi en relació al qual es dona per fet que el factor procedència és irrellevant en la investigació d'aquells processos d'adaptació.

Avui en dia, el mer coneixement quotidià de la societat catalana actual planteja interrogants que aquesta perspectiva d'estudi no permet abordar. Em refereixo, per exemple, a les manifestacions culturals d'arrel no catalana que, en el marc del nou context polític que caracteritza els anys vuitanta, varen

anar adquirint una magnitud i una extensió molt notables i que avui, en bastants casos, es poden considerar ja consolidades. La *Feria de Abril* de Barberà - Santa Coloma de Gramenet en seria un dels exemples més coneguts: la seva capacitat de convocatòria no té precedents.

Actualment són moltes les manifestacions culturals que, organitzades pels diferents col·lectius immigrants en relació a la seva cultura d'origen, inunden el calendari festiu de la nostra societat. I és constatable la proliferació d'entitats ètniques no catalanes especialment a les àrees urbanes de Catalunya².

Es tracta d'un fenomen que genera polèmica, que planteja preguntes «incòmodes». La premsa, per exemple, arran que la Generalitat ubica aquestes entitats ètniques a la Conselleria de Benestar Social, s'ha fet ressò de diferents posicions sobre si aquestes entitats han de ser considerades i rebre tractament des de les polítiques culturals o des de les de benestar social.

I em sembla una polèmica molt interessant perquè els diferents agents socials implicats hi intervenen activament. Els distints estaments del poder polític instrumenten, segons les circumstàncies, aquest teixit social; però els col·lectius immigrants organitzats no se situen al marge del procés de decisions. Les iniciatives en relació a eixamplar, reestructurar les seves formes de coordinació, certes participacions conjuntes a les manifestacions culturals de major abast, la gens casual inclusió de mostres avui emblemàtiques de la cultura catalana en aquelles manifestacions, es perfilen com a expressions de la voluntat d'intervenció, que fan palesa l'existència d'estratègies en aquest sentit.

Fins i tot diria que la dinàmica col·lectiva configura certs nivells d'autonomia respecte a com determinats sectors de la població immigrada intervenen en la manera en què, avui en dia, es van entenent i es van practicant a Catalunya les idees de pluriculturalitat, de respecte per la diferència, del dret a la diferència cultural. I això, més enllà de l'intent d'in-

cidir en aquest procés de decisions per part de les diverses forces polítiques.

El que pareix innegable és que la població que emigrà a Catalunya als anys seixanta protagonitza estratègies diverses d'adaptació cultural i que, per tant, discriminar la variable procedència en l'estudi d'aquests processos d'adaptació es configura com una perspectiva ben pertinent. No fer-ho impedeix plantejar-se si, més enllà de la determinant situació socioeconòmica i dels innegables efectes homogeneïtzadors que tendeixen a propiciar les característiques del mercat de treball i les condicions de vida urbanes, els graus de diversitat en les formes d'integració social i laboral dutes a terme per la població immigrada tenen quelcom a veure amb els bagatges socioculturals propis dels diferents col·lectius immigrants en funció de les distintes procedències. I, en cas que el factor origen es perfilï com a significatiu, veure si es dona algun tipus de relacions entre les diverses estratègies d'integració social i adaptació cultural. Aquesta possible interrelació constitueix un interès central de la investigació iniciada de la qual, com ja he explicat, ara presento les primeres conclusions.

Constatar sense més que els estudis sobre els processos d'integració dels col·lectius immigrants als anys seixanta a Catalunya són poc freqüents seria, penso, incórrer en una anàlisi presentista tot ignorant el context històric en què s'ha anat desenvolupant aquesta línia de recerca. Els factors d'ordre polític, social, cultural, tal com és ben sabut que va plantejar T.S. Kuhn, incideixen en el desenvolupament de la investigació científica³. A Espanya, en el context del franquisme, els condicionants externs de ben diversa índole van limitar molt restrictivament el desenvolupament de les ciències socials i la investigació en general.

Durant les dues últimes dècades de la dictadura, els grans moviments migratoris de l'època havien configurat multitud d'àmbits empírics que reclamaven l'atenció de les ciències socials. De fet, es donaven condicions idònies perquè fructifiqués aquella rela-

ció dinàmica entre coneixement científic i canvi social, que Schapere⁴ s'endinsa a analitzar en tota la seva complexitat. Els reculls bibliogràfics d'H. Capel i A. Pascual de Sans, ja esmentats, permeten constatar com l'estudi d'aquest fenomen migratori anà centrà l'atenció d'investigadors i investigadores; però també posen de manifest com les recerques sobre el que ja al 1957 Duocastella titula «Problèmes d'adaptation dans le cas d'immigration intérieure, un exemple en Espagne» —i publica, no casualment, a París⁵— han estat molt més escasses.

Al meu entendre, aquest fet és difícilment explicable al marge del context polític de l'època i els efectes que se'n derivaren. Des de les dificultats per dur a terme, en una situació de dictadura política, el tipus de treball de camp que aquest objecte d'estudi requereix, fins al dèbil o inexistent assentament acadèmic de les disciplines o subdisciplines de les ciències socials més proclius a l'estudi d'aquells temes —que A. Pascual de Sans encara destaca al 1984⁶—, el ventall de possibles causes que expliquin aquella escassetat es perfila ben ampli.

Centrant-me en els estudis sobre Catalunya, aquesta poc copiosa producció científica atorga més valor i interès a les recerques que han anat abordant més específicament l'estudi dels processos d'integració de la població immigrada. El fet que es treballi des de marcs extrateòrics i teòrics ben diferents, que es tradueixen en dissenys d'investigació també heterogenis, no ha estat motiu perquè no m'hagi trobat llegint amb veritable interès autors i autores⁷ com R. Duocastella (1957, article citat) o J. Maluquer Sostres (1963 i 1965, especialment el capítol V)⁸; o com els 10 articles que al 1968 publiquen A. Jutglar i vuit estudiosos i una estudiosa més, o la potent investigació d'E. Pinilla de las Heras (1973-1978). Alguns d'aquests últims autors van encetar una altra línia de pensament sobre el tema, que al 1978 delimiten en profunditat J. Cardelús, J.M. Oroval i A. Pascual de Sans tot preludiant l'important obra que publiquen Cardelús i Pascual al 1979 o com la seva investigació posterior (1989); o com C. Solé (1982 i

cidir en aquest procés de decisions per part de les diverses forces polítiques.

El que pareix innegable és que la població que emigrà a Catalunya als anys seixanta protagonitza estratègies diverses d'adaptació cultural i que, per tant, discriminar la variable procedència en l'estudi d'aquests processos d'adaptació es configura com una perspectiva ben pertinent. No fer-ho impedeix plantejar-se si, més enllà de la determinant situació socioeconòmica i dels innegables efectes homogeneïtzadors que tendeixen a propiciar les característiques del mercat de treball i les condicions de vida urbanes, els graus de diversitat en les formes d'integració social i laboral dutes a terme per la població immigrada tenen quelcom a veure amb els bagatges socioculturals propis dels diferents col·lectius immigrants en funció de les distintes procedències. I, en cas que el factor origen es perfili com a significatiu, veure si es dona algun tipus de relacions entre les diverses estratègies d'integració social i adaptació cultural. Aquesta possible interrelació constitueix un interès central de la investigació iniciada de la qual, com ja he explicat, ara presento les primeres conclusions.

Constatar sense més que els estudis sobre els processos d'integració dels col·lectius immigrants als anys seixanta a Catalunya són poc freqüents seria, penso, incórrer en una anàlisi presentista tot ignorant el context històric en què s'ha anat desenvolupant aquesta línia de recerca. Els factors d'ordre polític, social, cultural, tal com és ben sabut que va plantejar T.S. Kuhn, incideixen en el desenvolupament de la investigació científica³. A Espanya, en el context del franquisme, els condicionants externs de ben diversa índole van limitar molt restrictivament el desenvolupament de les ciències socials i la investigació en general.

Durant les dues últimes dècades de la dictadura, els grans moviments migratoris de l'època havien configurat multitud d'àmbits empírics que reclamaven l'atenció de les ciències socials. De fet, es donaven condicions idònies perquè fructifiqués aquella rela-

ció dinàmica entre coneixement científic i canvi social, que Schapere⁴ s'endinsa a analitzar en tota la seva complexitat. Els reculls bibliogràfics d'H. Capel i A. Pascual de Sans, ja esmentats, permeten constatar com l'estudi d'aquest fenomen migratori anà centrant l'atenció d'investigadors i investigadores; però també posen de manifest com les recerques sobre el que ja al 1957 Duocastella titula «Problèmes d'adaptation dans le cas d'immigration intérieure, un exemple en Espagne» —i publica, no casualment, a París⁵— han estat molt més escasses.

Al meu entendre, aquest fet és difícilment explicable al marge del context polític de l'època i els efectes que se'n derivaren. Des de les dificultats per dur a terme, en una situació de dictadura política, el tipus de treball de camp que aquest objecte d'estudi requereix, fins al dèbil o inexistent assentament acadèmic de les disciplines o subdisciplines de les ciències socials més proclius a l'estudi d'aquells temes —que A. Pascual de Sans encara destaca al 1984⁶—, el ventall de possibles causes que expliquin aquella escassetat es perfila ben ampli.

Centrant-me en els estudis sobre Catalunya, aquesta poc copiosa producció científica atorga més valor i interès a les recerques que han anat abordant més específicament l'estudi dels processos d'integració de la població immigrada. El fet que es treballi des de marcs extrateòrics i teòrics ben diferents, que es tradueixen en dissenys d'investigació també heterogenis, no ha estat motiu perquè no m'hagi trobat llegint amb veritable interès autors i autores⁷ com R. Duocastella (1957, article citat) o J. Maluquer Sostres (1963 i 1965, especialment el capítol V)⁸; o com els 10 articles que al 1968 publiquen A. Jutglar i vuit estudiosos i una estudiosa més, o la potent investigació d'E. Pinilla de las Heras (1973-1978). Alguns d'aquests últims autors van encetar una altra línia de pensament sobre el tema, que al 1978 delimiten en profunditat J. Cardelús, J.M. Oroval i A. Pascual de Sans tot preludiant l'important obra que publiquen Cardelús i Pascual al 1979 o com la seva investigació posterior (1989); o com C. Solé (1982 i

1988), que es planteja ja de forma central la interrelació entre classe social i integració cultural; o com Angelina Puig (1990) que des d'un estudi de cas (la immigració procedent d'un poble de Granada, assentada en un barri de Sabadell), posa en relleu la importància dels components no exclusivament econòmics en les estratègies migratòries dels anys cinquanta i seixanta.

Des d'una primera aproximació a l'anàlisi de les línies teòriques que guien totes aquestes publicacions, voldria ressaltar que quan la variable procedència hi apareix tractada com a factor d'interès explicatiu, no s'estudien els processos d'integració social (i, de vegades, d'adaptació cultural) des- triant-ne els diferents orígens dels col·lectius immi- grats com a element que pugui contribuir a la millor comprensió del tema, sinó que només es té en com- pte el fet d'haver nascut o no a Catalunya. No obstant això, la majoria d'aquests autors i autores es refe- reixen, d'una manera o una altra, a aquella diversitat d'orígens.

Abans de referir-me al tractament concret que els autors i les autores esmentats donen al tema, vol- dria assenyalar que els termes «integració», «assi- milació», «adaptació», «inserció», «aculturació», no acostumen a ser objecte d'una delimitació teòri- ca precisa, sinó que, ben sovint, són usats indistin- tament⁹. De la meua banda, he mantingut en cada cas, la terminologia usada en les publicacions con- sultades.

Quan la variable classe social no forma part de la perspectiva dels autors per analitzar la realitat, l'as- similació cultural és l'objectiu que guia el tracta- ment dels indicadors a partir dels quals es dissenya la recerca. En aquesta línia s'entén que la mateixa dinàmica del sistema capitalista propicia la mobili- tat social - integració social on s'anirà sustentant aquella assimilació cultural. Partint d'aquestes idees, el rigorós estudi de Maluquer i Sostres, per exemple, prima el pes de distints factors indicadors de mobilitat social i propiciadors, per tant, de la desitjada assimilació cultural delimitant el seu uni-

vers d'anàlisi en base al fet de no haver nascut a Catalunya. Amb tot, aquesta concepció homogeneï- zadora de la població immigrada no impedeix que l'autor s'interessi a precisar si unes cultures d'ori- gen o unes altres propicien en major o menor mesu- ra el procés d'assimilació de la població immigrada. En aquest sentit les conclusions de Maluquer i Sostres reforcen les de Duocastella,¹⁰ que també s'havia interessat per aquest tema.

Sense qüestionar la perspectiva de l'assimilació cul- tural, M. Siguán¹¹ treballa des de la psicologia, amb supòsits que, des de referents antropològics, recor- den els de l'escola de cultura i personalitat de l'an- tropologia. Entre molts d'altres components de major rellevància, l'autor planteja la incidència dels «distints caràcters col·lectius regionals» en la modificació de la personalitat dels homes i les dones immigrants a Catalunya.

De fet, bastants autors a què m'he referit més amunt estaven intervenint, a partir dels resultats de les seves investigacions, en un tema que, al llarg d'aquest segle, ha acompanyat el discurs d'alguns sectors de les elits de la societat catalana en relació a l'arribada d'immigració a Catalunya i que Capel¹², per exemple, enuncïava al 1967 com a «peligro de descatalanización». D'una manera o una altra, l'in- terès d'aquests estudiosos era posar de manifest que aquesta possibilitat era, si més no, remota; i que, en canvi, continuar articulant el discurs en base al «problema de la immigració» generava notables prejudicis que podien arribar a dificultar seriosament l'assimilació cultural dels contingents migratoris que continuaven arribant en gran nombre a Catalunya tot obrint portes —aleshores sí— a aquell perill.

Com ja he apuntat, a Jutglar i altres (1968), hi ha articles que aborden el fenomen migratori trencant, en certa manera, amb les idees a què Jutglar (1968:21) es refereix com a «míticos "integracionis- mos" y estrechos e incompletos planteamientos cul- turalistas»; d'altres articles es mouen en el marc de l'assimilació.

En base a aquest primer recull de lectures, apuntaria que potser fou la investigació de Pinilla de las Heras la que marcaria un abans i un després en el tractament del tema al nostre país. L'autor (1973, Vol. I:7) s'expressa amb caràcter contundent: «Ja és hora de deixar de parlar en termes impressionístics i literaris d'aquest fenomen i d'observar analíticament... les dades diferencials corresponents a ambdues poblacions». I ho duu a terme amb una minuciositat exemplar per concloure que, a Catalunya, mobilitat social —aquella mobilitat social inherent al capitalisme, propiciadora de l'assimilació cultural— i immigració s'estaven correlacionant negativament. Les diverses procedències de la població immigrada no van ser una variable que formés part del seu objecte d'estudi: les dues poblacions a les quals es refereix l'autor són la nascuda a Catalunya i la immigrada. El tipus de variables que mobilitza l'investigador i la sòlida representativitat de la mostra conformaven una rigorosa anàlisi d'estructura social, alhora que la precisió del disseny tècnic es traduïa en un alt nivell de fonamentació de les conclusions.

Al meu entendre, les conclusions de la investigació de Pinilla de las Heras creaven condicions perquè Cardelús, Oroval i Pascual de Sans (1978) i Cardelús i Pascual de Sans (1979), anessin més enllà i obrissin una nova i fecunda línia d'investigació tot trencant amb les orientacions que fins aleshores havien guiat l'estudi d'aquests temes al nostre país. En base a una penetrant crítica conceptual de les eines teòriques des d'on s'havia abordat l'estudi de les migracions a Catalunya, defineixen com a eix de les seves anàlisis les contradiccions de classe inherents al sistema capitalista.

Així, en relació a conceptes tan recurrents com integració social, com desenvolupament desigual dels territoris de l'Estat, com àrees d'emigració i d'immigració, com condició social de l'immigrant, aquesta autora i autors duen a terme un meticulós exercici de deconstrucció teòrica, en el qual es destrien els tòpics que més freqüentment acompanyaven els components ideològics implícits en l'ús d'aquests

conceptes. L'èmfasi en el valor explicatiu de les diferències de classe per abordar la conflictivitat que tergiversadorament s'atribueix a la població immigrada pel fet de ser-ho es concreta a deixar d'aplicar unilateralment el concepte d'integració social als sectors immigrants i mobilitzar-lo en relació a les diferents classes socials, més enllà del lloc d'origen.

Des d'aquesta perspectiva, no se silencien tampoc les diferències culturals, sinó que, en la meua manera de veure, es planteja el tema generant interrogants que entronquen amb el punt de partida que guia els interessos de la meua investigació. Cardelús, Oroval i Pascual de Sans (1978:96) s'expressaven en aquests termes: «El hecho que permite explotar y manipular la contraposición inmigrado-catalán son las diferencias culturales... ... (es) contraponer el hecho diferencial catalán a todas las demás culturas no catalanas unificadas por el hecho de la negación. De esta forma se persigue un doble objetivo. Por un lado, se crea un rechazo de la cultura catalana... y por otro, se diluyen las diferencias culturales de la inmigración...».

En la vessant més empírica del seu treball, Cardelús i Pascual de Sans centren els seus interessos en els moviments migratoris des de la perspectiva del retorn (1979, 1989; i Pascual de Sans: 1970) sense destriar en relació a la variable de l'origen, les distintes procedències dels col·lectius migrants. Quan ho consideren pertinent tracten aquest factor de forma dicotòmica: població nascuda i no nascuda a Catalunya.

La pregunta sobre si la classe social és o no més determinant que el lloc de naixement en els processos d'integració a Catalunya guia l'estudi longitudinal de Carlota Solé, que opera comparativament des de la categoria temps, de manera que amb 6 anys de diferència (1982-1988) va publicar els resultats de les seves dues recerques sobre la integració dels immigrants a la societat catalana. En ambdós casos l'autora investigava des dels mateixos àmbits teòrics i empírics. El seu objectiu era conèixer el grau en què els immigrants acceptaven la realitat social, cul-

tural i nacional de Catalunya. Per estudiar les interrelacions entre els components socioeconòmics i els culturals, defineix 3 classes socials i analitza si mostren diferències en l'acceptació, en primer lloc, de la llengua, i també dels símbols nacionalistes i les institucions polítiques catalanes¹³.

Tanmateix, quan delimita el seu univers poblacional, estableix una categorització dicotòmica en relació a la procedència: població autòctona i població immigrada. Això no treu que l'autora detecti que entre la població immigrada la variable origen no és irrellevant. Així, Carlota Solé (1982:55) considera que «para los inmigrantes se trata de mantener la libertad individual de sentirse andaluces, extremeños o gallegos, viviendo aquí, participando en las instituciones políticas y contribuyendo a construir Cataluña»; i (1988:444) «els immigrants accepten les institucions, els símbols i la llengua de Catalunya tot volent mantenir la llibertat individual de sentir-se andalusos, extremenys o gallecs». En certa manera, des de la sociologia, Carlota Solé qüestiona empíricament la perspectiva de l'assimilació cultural, que 30 anys enrera havia contribuït que es plantegessin els primers estudis sobre integració social i cultural en relació als moviments migratoris d'aquesta segona meitat de segle a Catalunya.

Fins aquí m'he guiat pels reculls bibliogràfics d'H. Capel (1967) i d'À. Pascual de Sans (1984), i també he introduït alguna publicació posterior de reconegut interès. Pel que fa a l'antropologia específicament, semblaria que es pot concloure que, si més no fins al 1984, els processos migratoris en qüestió no s'havien configurat com a objecte d'estudi. Centrant-me en Catalunya, cal destacar com a excepció la recerca pionera de C. Esteva-Fabregat que Pascual de Sans inclou, en part, en la seva compilació bibliogràfica.

Només llegint l'esplèndida anàlisi de J. Prat (1991)¹⁴ sobre la història de la institucionalització de l'antropologia a Espanya i a Catalunya en concret, i els corrents metodològics que la travessen, tot recor-

dant Schapere¹⁵ es posa de manifest que l'antropologia no estava preparada, «llestà», per ocupar-se d'un domini que es configurava com a problemàtic. A títol més anecdòtic, però no per això intranscendent, C. Lisón exemplifica aquesta situació quan explica el llarg periple que al 1968 C. Esteva-Fabregat hagué de recórrer per aconseguir una agregadoria en Etnologia a la Universitat de Barcelona i l'eufòrica celebració d'aquest fet entre els col·legues de l'època, «siendo conscientes de lo que aquel acto significaba para el futuro académico»¹⁶.

En relació al tema que m'ocupa, és interessant d'assenyalar que C. Esteva-Fabregat sí que va ser especialment sensible a aquell domini que determinats sectors de la societat catalana qualificaven de problemàtic. El mateix any 1968 en què el professor Esteva entra a la Universitat de Barcelona, inicia un procés de recerca sobre el fenomen migratori a la ciutat de Barcelona que, des de 1973 serà objecte d'un seguit d'articles —sobretot a la revista *Ethnica*—, alhora que passarà a ser una temàtica present a d'altres publicacions seves no centrades en els processos migratoris¹⁷, fins que al 1984 donarà lloc a la seva obra *Estado, etnicidad y biculturalismo*.

Atesos els centres d'interès més propis de l'antropologia, els components culturals, inherents, de fet, a qualsevol procés migratori formen part central de la investigació de C. Esteva, que es planteja des de l'inici el pes dels factors tant socials com culturals i també la seva interrelació en la integració dels immigrants a Catalunya o, més concretament, del que l'autor delimita teòricament com a «particular barceloní», tant pel que fa als elements sociourbans com als històricoculturals o ètnics.

Com ja he dit en relació a les altres ciències socials, no pretenc elaborar una reflexió crítica general sobre com l'antropologia ha abordat la investigació sobre els processos d'adaptació de la població que emigrà a Catalunya als anys seixanta. Només em proposo introduir el tema pel que fa a un dels elements del domini teòric de l'objecte d'estudi, és a dir, el trac-

tament que rep la variable procedència, ja que al seu voltant he definit la investigació que presento. Si insisteixo en aquesta puntualització sobre l'objectiu d'aquesta revisió bibliogràfica, és perquè en relació al tema general de la integració dels immigrants a Catalunya, Claudi Esteva-Fabregat i també diverses antropòlogues i antropòlegs a qui després em referiré succintament elaboren cossos teòrics complexos que aquí no entro a analitzar en profunditat.

Els referents teòrics generals des d'on investiga Claudi Esteva-Fabregat semblen determinants per entendre que la delimitació dicotòmica de la població catalana presideixi les seves diverses publicacions sobre el tema al mateix temps que semblen explicar, en part, que l'autor estableixi amb precisió previsions de futur sobre la integració dels immigrants. Mobilitzant en molts casos per primera vegada conceptes de l'antropologia en l'anàlisi de la societat catalana, Esteva-Fabregat considera que els immigrants travessen un procés d'aculturació de llarga durada que cristal·litzarà en una plena integració cultural quan s'arribi a la tercera generació. Des del marc de l'escola antropològica de cultura i personalitat, Esteva-Fabregat ressalta la rellevància de la socialització infantil. El bagatge històricocultural d'origen no propiciarà l'abandó de la identitat ètnica d'origen per part de la primera generació, que alhora experimenta les transformacions d'estructura de la personalitat que comporta la seva progressiva adaptació al «caràcter social urbà». L'autor considera que la segona generació es caracteritzarà per una identitat ètnica «bifurcada», socialitzada ja en l'entorn urbà, però en procés d'aculturació pròpiament ètnica, i que la tercera generació serà socialitzada sense elements problemàtics en la cultura catalana.

L'aculturació lingüística es configura com a factor bàsic d'integració a la cultura catalana. Més enllà de les identitats ètniques d'origen dels col·lectius immigrants, la caracterització cultural dicotòmica de la societat catalana que es desprèn del marcador lingüístic entronca amb la teorització que Esteva-

Fabregat proposa sobre els processos d'etnicitat als estats moderns. El biculturalisme, en el marc de les relacions de poder entre cultures, n'és l'atribut.

En relació a Catalunya, per exemple (1984:118), d'una banda es promou el biculturalisme i això respon a una situació històricament determinada per la cultura política castellana de signe imperialista. I, d'altra banda, C. Esteva-Fabregat explica que l'ètnia catalana fomenta el biculturalisme respecte a les poblacions immigrades culturalment diferents, no des de les necessitats polítiques sinó des «les necessitats orgàniques de defensa del seu ego». Aquesta defensa de l'etnicitat catalana no té, a diferència del biculturalisme expansionista dels estats, el caràcter d'eliminació de cultures, que, en tot cas, continuen desenvolupant-se als territoris d'origen dels col·lectius immigrants. Aquí es tracta de processos d'aculturació a títol individual, sense els quals no s'assoliria la plena integració social.

A Catalunya, doncs, l'activació de la biculturalitat afavorida pel fenomen migratori presentaria un caràcter transitori, alhora que la futura monoculturalitat es perfilaria com a irreversible. Des d'aquestes premisses es pot dir que l'estudi dels processos d'adaptació de la població immigrada a Catalunya es veu abocat a un tractament homogeni d'aquesta població en base al seu origen no català.

Esteva-Fabregat mobilitza un ampli ventall de factors sociourbans per configurar la major o menor lentitud dels processos d'integració social i cultural que es veurien directament afavorits per les possibilitats de mobilitat social, entre altres aspectes. L'autor mobilitza el concepte classe social, però no tant des d'una noció de confrontació dinamitzadora del canvi social sinó més des de la constatació de l'existència d'estrats socioeconòmics, la interacció dels quals aboca al consens social. Aquest consens no està exempt de tensions diverses que es deriven sobretot de la condició d'individu immigrant, d'individu socialitzat en un món rural, però obligat a integrar-se en l'univers urbà. Un univers urbà que en el cas de Barcelona-Catalunya presenta, d'una banda,

unes singularitats específiques pel que fa a les condicions de vida més freqüents entre la immigració i, de l'altra, un «particular cultural» que retardarà la plena assimilació cultural de l'individu immigrant i incidirà diversament en la seva integració social.

Entre els molts distints factors que intervenen en la major o menor lentitud de la integració dels immigrants, Esteva-Fabregat també contempla la incidència de les diferents cultures d'origen, i situa la castellanitat com a la condició històricocultural que més dificultats generarà en les aspiracions d'integració, sobretot cultural¹⁸.

Des de l'antropologia és habitual que els autors i les autores que he llegit, quan parteixen d'una concepció dicotòmica de la societat catalana en base a població immigrada i no immigrada, explicitin sovint l'origen ètnic dels col·lectius immigrants. Probablement l'apropament qualitatiu a l'objecte d'estudi no és aliè a aquest fet, com tampoc no n'és aliè el que en podríem dir la mateixa identitat temàtica de la disciplina. És a dir, tant a les diverses publicacions d'Esteva-Fabregat sobre el tema, com en d'altres estudis que tot seguit ressenyaré, la diversitat d'origens de la població immigrada és un referent comú.

L'etnicitat és una línia d'investigació que ha interessat i interessa l'antropologia en general i, a Espanya, als anys vuitanta, van proliferar els estudis sobre el tema, cosa que va obrir una xarxa de reflexió en la qual participaren antropòlegs i antropòlogues de les Universitats d'Andalusia, Canàries, Madrid, País Basc i Catalunya, entre d'altres. Al 1990 J.J. Pujadas publicà una interessant revisió crítica de la producció científica sobre el tema tot fent esment dels factors endògens i exògens a l'antropologia que acompanyaren aquesta eclosió: «No resulta nada aventurado afirmar que el creciente interés por el estudio antropológico del nacionalismo y la etnicidad en España es el resultado de la confluencia de la gran movilización sociopolítica que ha significado la nueva estructura autonómica de la que se ha dotado al Estado y al pueblo

español, por un lado, pero también es reflejo de los profundos cambios que la Antropología ha experimentado en las tres últimas décadas en el campo de sus teorías y de sus métodos»¹⁹.

En una de les seves vessants, aquests estudis han desenvolupat investigacions sobre els moviments migratoris dels anys seixanta tot interessant-se per les identitats culturals i ètniques en el marc de la reconstrucció d'identitat social més general inherent a tot procés migratori. I Catalunya ha estat un àmbit d'estudi privilegiat en aquest sentit.

Des del departament d'Antropologia de la Universitat de Tarragona i coordinat per J.J. Pujadas, entrats els anys vuitanta, s'engega una investigació col·lectiva d'abast més ampli que aborda en profunditat l'estudi del fenomen migratori tot generant, des de l'antropologia, un inestimable bagatge científic sobre l'última onada de migracions interiors a Catalunya. Les publicacions —que sovint són fruit d'una col·laboració plural— de Pujadas, Comas, Soronellas, Grioles i Bardají sobre els barris perifèrics de Tarragona, i de Barruti sobre Cornellà en són testimoni; paral·lelament Comas i Pujadas treballen aspectes teòrics i metodològics on es reflecteix el rigor del disseny teòric i tècnic d'aquesta línia d'investigació²⁰.

Dolors Comas (1990:110)²¹ explica amb precisió una premissa teòrica que trenca amb la perspectiva d'assimilació cultural dels immigrants, que d'una manera o altra guiava força recerques sobre la integració d'aquesta població: «...Pero la etnicidad no reside sólo en la diferencia, sino en la conciencia de esta diferencia, y lo que tratamos de establecer es bajo qué condiciones económicas y sociales se produce entre los emigrantes esta clase de concienciación, sin prejuzgar su resultado (catalanización, refuerzo de la identidad originaria)». Els autors i les autores que formen part d'aquesta línia d'investigació consideren que en els àmbits territorials que escullen per contrastar les seves hipòtesis, s'assen ten poblacions immigrades amb característiques socioeconòmiques i culturals homogènies; pel que fa

a aquesta segona vessant, basen la similitud en la majoritària procedència andalusa dels immigrants. Es tracta del barri de Bonavista de la ciutat de Tarragona i del barri de Sant Ildefons de Cornellà de Llobregat.

De tota manera, quan Pujadas (1990) analitza històricament les interessants interrelacions entre tipologies urbanístiques, les percepcions dels espais i les formes de sociabilitat formal i informal, com a eixos que permeten estudiar la integració social i cultural mostrant-ne la variabilitat de formes, procedeix comparativament mobilitzant dades de població de diferents barris perifèrics de Tarragona, en relació als que ell mateix i Bardají (1987) n'havien elaborat prèviament les anàlisis etnogràfiques. En aquest treball comparatiu, Pujadas deixa constància d'uns determinats graus d'heterogeneïtat en relació a l'origen dels col·lectius immigrants, segons que es tracti d'un barri o un altre (1990: 309 i 315).

Els components urbanístics que intervenen en la construcció social de l'espai comunitari del barri de Bonavista de Tarragona guien l'estudi de Bardají (1990) sobre les formes de solidaritat social que es desenvolupen als àmbits domèstic, sociopolític, laboral i recreatiu. Barruti (1990) analitza la incidència que les xarxes de solidaritat en relació al treball i l'habitatge, l'univers dels estereotips i la mobilitat residencial i socioeconòmica tenen en l'aparició de diferents tipus d'identitat ètnica a Cornellà.

La importància de les relacions de parentiu i paisanatge en els processos d'integració social dels col·lectius immigrants, les estratègies de reactivació que apareixen segons que es tracti d'un patró de poblament o un altre, i també l'adaptabilitat d'aquells vincles a les situacions socioeconòmiques canviants de les famílies constitueixen una fecunda línia d'anàlisi del grup d'investigació de Tarragona. L'article de Comas (1990), amb la col·laboració de Gíroles i Soronellas, n'és una esplèndida mostra. I en aquesta marc, Comas i Pujadas (1991) elaboren una

brillant síntesi teòrica sobre les diverses dimensions relacionals dels vincles de parentiu, paisanatge i veïnatge amb el benentès que constitueixen un àmbit d'estudi imprescindible per al coneixement dels processos de reconstrucció d'identitats socials i ètniques que es deriven dels fenòmens migratoris.

Indubtablement, les valuoses aportacions del grup de Tarragona representen un marc teòric d'interès rellevant per als estudis sobre migracions i més concretament sobre les migracions interiors que als anys seixanta s'assentaren a Catalunya.

Des de l'antropologia no serà fins al 1988 que la població immigrada deixa de definir-se culturalment pel fet de no haver nascut a Catalunya i de tendir a ser castellanoparlant²². Una antropòloga de la Universitat de Sevilla, Emma Martín, havia realitzat el seu treball de camp a Barberà del Vallès, i al 1988 va llegir la seva tesi doctoral titulada «Redes sociales y auto-identificación de los andaluces en Barberà del Vallès»²³. L'autora estudia la situació de partida, el procés d'assentament, la inserció laboral, les relacions de parentiu i les xarxes de sociabilitat més àmplies de la població d'origen andalusí alhora que aborda les seves actituds i percepcions polítiques en relació al sistema polític català. Emma Martín analitza la diversitat de formes que adopta l'etnicitat andalusa a Catalunya i l'univers simbòlic que mobilitzen interrelacionant el context català amb la realitat sociopolítica d'Andalusia al final dels vuitanta, en el marc més ampli de l'Estat de les Autonomies.

Emma Martín (1989) resumeix un seguit de criteris per construir una tipologia de les diverses identitats ètniques andaluses a Catalunya. Al mateix text (1989:114-115) l'autora critica que la immigració a Catalunya tendeixi a estudiar-se oposant població catalana i població immigrada «como si fuesen dos grupos culturalmente enfrentados». Atribueix aquest fet a la identificació entre cultura i llengua, sense tenir en compte el conjunt d'elements que conformen «las realidades culturales de los grupos étnicos que entran en contacto en este proceso».

Si, des de l'antropologia, la investigació d'Emma Martín representa un precedent pioner en l'estudi de la immigració d'origen andalús a Catalunya, al 1991, des del periodisme, Olegario Sotelo publica un interessant recull de dades socioeconòmiques i culturals sobre la immigració d'origen gallec a Catalunya²⁴. Sotelo ja s'havia interessat anteriorment pel tema i, en concret, la publicació de 1991 parteix de reflexions autobiogràfiques de la seva experiència migratòria per posicionar-se clarament en defensa de la cultura gallega i el galleguisme. Aquests referents van portar l'autor a realitzar una enquesta entre immigrants procedents de Galícia arribats a Catalunya als anys seixanta i assentats a Barcelona i a diversos municipis de la seva àrea metropolitana. L'anàlisi dels resultats de l'enquesta van acompanyats d'un relat sobre les condicions d'arribada, les opcions laborals, les formes d'oci i l'associacionisme gallec a Catalunya, parant atenció a les condicions de vida de la dona i també a les expectatives de retorn.

Abans d'acabar aquest repàs bibliogràfic dels estudis a què he tingut accés sobre integració social i adaptació cultural de la immigració dels anys seixanta a Catalunya, voldria referir-me a diverses investigacions que s'han dut a terme entre la població immigrada a L'Hospitalet de Llobregat²⁵, l'àmbit territorial on he realitzat la recerca que presento.

Una publicació molt valuosa és la de J. Botey (1986). L'autor duagué a terme un sistemàtic treball de camp al barri de Can Serra de L'Hospitalet, a partir del qual treballa en profunditat 54 històries de vida focalitzades en relació a l'experiència migratòria de les dones i els homes més actius en la vida associativa i reivindicativa del barri. En la introducció, Botey presenta les seves conclusions sobre les formes en què es produeix la integració social i cultural de la població obrera immigrada. No es planteja un tractament diferenciat pel que fa al seu origen, però sí que contempla interessants puntualitzacions en aquest sentit. En el terreny cultural constata un procés que qualifica d'aculturació des d'una voluntat inicial i difusa de catalanització, en relació a la

qual, en el context econòmic i polític dels anys vuitanta, els interrogants de futur preocupen l'autor. El rigorós exercici d'ordenació temàtica de les històries de vida il·lustra magníficament els diversos components de l'experiència migratòria i els processos de canvi en les vides, les expectatives i les percepcions de les persones entrevistades.

A L'Hospitalet, qualsevol investigació contemporània que es plantegi des de les ciències socials aborda d'una manera o una altra el tema de la immigració. D'altra banda, la població immigrada de L'Hospitalet ha estat subjecte d'estudi en les investigacions de més ampli abast geogràfic²⁶. Tanmateix, abans de l'obra de J. Botey no conec que s'hagués editat cap recerca que definís els temes relacionats amb el fenomen migratori com a objecte d'estudi i que se circumscrigués a L'Hospitalet.

No obstant això, hi ha investigacions de les quals es poden consultar els textos mecanografiats²⁷. Signat per Equipo de Estudios Sociales i datat al 1967, es conserva un estudi sobre «l'assimilació» social i cultural dels immigrants assentats a L'Hospitalet. Es tracta d'un estudi pioner sobre el tema que es basa en les dades d'una enquesta i que presenta notables similituds amb els plantejaments de Maluquer i Sostres i sobretot de Duocastella. Aquest últim autor es recull en el marc teòric i probablement n'orienta la part de la recerca sobre religiositat.

Deu anys després, R. Rodríguez Aguilera (1977) estudia el procés d'adaptació de la població d'origen andalús assentada a L'Hospitalet. Aquesta delimitació en funció de l'origen era realment innovadora en aquell moment i sembla deduir-se'n que el motiu de l'elecció de l'origen andalús va ser el gran nombre de persones immigrades procedents d'Andalusia. L'autor mobilitza dades de població (sobretot edat i procedència andalusa i catalana) tant de caràcter general com per a cada barri de la ciutat que interrelaciona amb l'origen andalús/català de les parelles o els matrimonis com a indicador d'integració. Analitza també l'estructura de les unitats domèstiques a partir de 50 entrevistes realitzades a l'atzar;

i es refereix a les pràctiques associatives formals i informals i a les manifestacions culturals d'origen andalús més freqüents a L'Hospitalet a l'època. Aborda l'adaptació social des de la perspectiva del pas del camp a la ciutat en el marc de l'estructura de classes i introdueix el tema de les relacions interètniques, que focalitza en relació a la població d'origen català i les possibilitats d'accés a la cultura catalana amb prevalença del tema de la llengua, sense supòsits previs d'assimilació cultural.

I no serà fins als anys noranta que, des de l'antropologia i mobilitant l'origen en la definició del tema d'estudi, Juana Ibáñez (1992) elabora una interessant monografia sobre l'associacionisme andalús a L'Hospitalet. A partir d'una original organització del text en base a les principals manifestacions culturals andaluses a la ciutat, l'autora descriu les característiques diverses i comunes de les principals entitats culturals andaluses a la ciutat donant veu als seus protagonistes.²⁸

Finalment i sempre recollint recerques no publicades, cal constatar que a L'Hospitalet alguna manifestació cultural d'origen andalús ha estat objecte d'estudis menors al llarg de la present dècada.

2.2. LES IDEES GENERALS QUE GUIEN UNA INVESTIGACIÓ EN DUES FASES

A part que faci anys que els temes relacionats amb la integració a Catalunya de les migracions interiors desperten el meu interès, no és fins als anys noranta que he encetat una investigació en aquesta línia. I estic plenament convençuda que el meu plantejament hagués estat diferent si hagués fet aquest pas anys enrera. El fet que avui, en la definició del tema d'estudi, hagi estat rellevant per a mi partir de l'heterogeneïtat d'origens dels col·lectius immigrants, penso que té a veure amb el nou context històric que es configura a partir de l'Estat de les Autonomies i amb l'emergència del discurs d'ampli abast sobre pluriculturalitat que al nostre país es començà a articular a la dècada dels vuitanta, molt relacionat amb l'augment relatiu dels moviments de població estrangera cap a Espanya.

D'altra banda, també ha estat decisiva en el plantejament de la recerca, tant la reconeguda línia d'investigació sobre relacions socials i ètniques i les seves interrelacions de la directora d'aquesta recerca, la Dra. Teresa San Román, com el marc més extrateòric que guia el seu treball, que exemplifico amb una cita que mantinc fresca a la memòria, malgrat que ja fa anys que la vaig llegir per primera vegada: «Probablemente, el problema es de la propia sociedad, en la que por mucho que se proclame el pluralismo, éste se reserva para el plano político y raras veces se mantiene para aspectos no simplemente folclóricos de la cultura y la organización de las relaciones... El pluralismo democrático tendría que trascender las fronteras, todavía superficiales, de la ideología política, para extenderse a todos los planos de la convivencia social y la cultura. Sigue siendo aún más fácil aceptar que haya igualdad de oportunidades para la izquierda y para la derecha, que admitir esa igualdad para gitanos y payos, homosexuales y heterosexuales, portorriqueños y norteamericanos, hombres y mujeres»²⁹.

A l'inici de la investigació, la construcció o reelaboració d'identitats culturals i etnicitats era un dels

centres d'interès. Un altre eix de treball de la investigació era estudiar quines han estat les estratègies d'integració més pròpiament social dels col·lectius immigrants, perquè sense conèixer aquests processos són difícilment emmarcables les reconstruccions d'identitats socioculturals inherents a tota experiència migratòria.

Pel que fa al fenomen identitari, ja he fet esment a com, al meu entendre, l'emergència d'un ventall d'associacionismes ètnics d'arrel no catalana qüestiona la categorització ètnica que des del poder polític, si més no, continua sent avui la més recurrent a Catalunya, una categorització dicotòmica: població catalana i població immigrada, que pot definir-se com a castellana quan la llengua s'usa com a criteri diferenciador.

Per descomptat que estava interessada a analitzar aquests distints associacionismes ètnics no catalans, perquè penso que constitueixen les expressions genuïnes de com, a l'emigració, els diversos col·lectius immigrants han reelaborat i reelaboren o han generat i generen identitats ètniques. Emigrar a Catalunya, precisament, contribueix que emergeixin formes diverses d'etnicitat en relació a l'origen³⁰. En la mesura que la identitat ètnica i nacional és una característica palesa de la societat catalana, incorporar-s'hi representa internar-se en un context d'interetnicitat. Es tracta de relacions socials menys propenses a desenvolupar-se quan els llocs on s'emigra no comporten la immersió en un marc de relacions interètniques. San Román (1995: 80-81), tot recollint les aportacions de diversos autors, planteja que aquest tipus de context pot propiciar un fenomen que el treball de camp ha posat de manifest en múltiples casos; es tracta de la pluriètnicitat individual³¹.

Al mateix temps, procedir comparativament cercant les similituds i les especificitats dels diferents associacionismes ètnics no catalans es configurava com un dels camins per a conèixer millor quina ha estat i és la selecció de recursos culturals i simbòlics que els sectors més actius de cada origen, ètnicament

parlant, consideren més competent en el marc de la interetnicitat.

També volia contrastar dos elements més en l'estudi dels associacionismes ètnics en qüestió: d'una banda, el prominent protagonisme femení en la construcció d'etnicitat a l'emigració; i de l'altra, la no correspondència entre marginació social i manteniment de sentiments i pràctiques en relació a la cultura d'origen, idea que ben sovint es dona per establerta. És a dir, la integració social no comporta necessàriament assimilació cultural³².

Tanmateix, és innegable que la militància ètnica³³ és una opció minoritària entre els col·lectius immigrants subjecte d'estudi. L'interès passava per conèixer no només aquest tipus d'adaptació cultural sinó el ventall d'estratègies adaptatives desenvolupades a Catalunya en relació a la identitat cultural de les diferents poblacions immigrades entre les quals la militància ètnica n'és una més.

En relació als components més rellevants de la identitat social dels col·lectius immigrants subjectes de les seves recerques, Comas i Pujadas (1991:34-35) plantejaven: «La categorización étnica tiende a ser relegada a segundo plano, en tanto que definitoria de la identidad individual y grupal». Seguint Berger i Luckman (1988)³⁴ interpretaven aquesta constatació com la capacitat de les persones per autoneutralitzar aquells tipus d'identitats que es viuen íntimament com a conflictives. Al voltant de 10 anys després i atès el tipus de desenvolupament polític i social que caracteritza l'Estat de les Autonomies i la seva incidència en la societat catalana i, més concretament, l'hospitalenca, havia de ser interessant estudiar fins a quin punt en l'univers simbòlic dels col·lectius subjecte d'aquesta recerca, la categorització ètnica no apareixeria relegada, sinó que hi emergien, o s'hi construïen o s'hi reelaborarien identitats ètniques relacionades amb les cultures d'origen.

També pensava que tenia un innegable interès conèixer els àmbits en què els diferents col·lectius, o

sectors d'aquests col·lectius volien mantenir la diferència, entenent-ho, no de manera estàtica sinó dinàmica, canviant, tal i com són, totes les formes de relació, entre les quals la interètnica. Comparar paral·lelament els tipus d'adaptació que seleccionen les diverses procedències contribuiria a precisar els graus de complexitat que avui presenten uns determinats tipus de relacions interètniques en la societat catalana i en el context estatal.

Partint d'aquest conjunt d'idees, en iniciar la recerca, la hipòtesi que, per estudiar la identitat cultural —amb el referent de la militància ètnica ben constatable—, era pertinent discriminar les diverses procedències, semblava un supòsit consistent.

D'altra banda, i com ja he dit, el tractament teòric de la immigració que parteix de pressuposar l'homogeneïtat cultural de les poblacions immigrades no permet de plantejar-se si les diverses formes d'integració social dutes a terme, tenen quelcom a veure amb els bagatges socioculturals propis dels col·lectius que fa anys varen immigrar a Catalunya. Entenc que un tractament que posi l'èmfasi en el factor procedència no té per què ignorar la perspectiva de l'anàlisi de classe dels col·lectius immigrants sinó que s'hi pot basar permetent alhora estudiar aspectes culturals, identitaris i relacionals que, d'altra manera, difícilment es deixen analitzar.

Tanmateix, en relació als processos d'integració més pròpiament social, vaig anar constatant que no em trobava pas en condicions de desenvolupar hipòtesis en el mateix sentit amb una certa garantia que es poguessin contrastar amb resultats positius. Pensar en aquests processos portava fàcilment a proposar que les poblacions immigrades s'havien incorporat a l'estructura de classes en la qual s'organitzava la societat catalana, impel·lides per —i comptant amb— les seves experiències socials anteriors en aquest terreny;³⁵ i també que havien participat i participen dels processos de mobilitats ocupacionals, socioeconòmiques, inherents al sistema social. En aquesta mesura, és palès que existeix diversitat en les formes d'integració social. Tanmateix, si el

bagatge d'origen ha tingut i/o continua tenint algun tipus d'incidència en aquests processos distints era per mi una gran incògnita. Aquesta situació de partida va acabar configurant el disseny general de la investigació, és a dir, el fet que hagi quedat organitzada en dues parts, la primera de les quals presento en aquesta publicació.

Això no treu que, contemplant el conjunt de la investigació, és a dir, la possibilitat d'estratègies diverses tant en l'àmbit social com en el més pròpiament cultural —i comptant amb l'inestimable ajut de la doctora San Roman—, a títol molt general, quedaren formulats uns primers supòsits globals.

Són hipòtesis molt generals que han orientat la primera fase de la recerca, però que, de fet, representen una aproximació a un disseny teòric més general que en un futur caldria desenvolupar adequadament. Aleshores es podrà precisar una delimitació subjacent del tema d'estudi, que posarà més clarament de manifest els interessos de la investigació. Em refereixo a descartar en l'estudi d'aquests moviments migratoris aquells sectors minoritaris de migrants que van arribar a Catalunya arran dels canvis que la dictadura franquista anà propiciant per fer-se o ampliar el control sobre els diferents estaments institucionals.³⁶

Aquestes hipòtesis generals es poden resumir dient que l'element central dels graus de diversitat d'aquelles estratègies en funció de l'origen s'explicaria, d'una banda, perquè les condicions de partida dels col·lectius emigrants eren distintes en el marc de les diferències més generals de les societats d'origen. Des d'una perspectiva històrica, caldria estudiar aquestes condicions generals diverses de partida, tot emmarcant-hi les particulars dels grups migrants, per conèixer el bagatge de què les poblacions immigrades disposaven per afrontar les diferents possibilitats d'accés als recursos socioeconòmics i culturals en la nova societat d'assentament.

D'altra banda, en la diversitat d'estratègies d'adaptació haurien incidit les condicions generals can-

vians de la societat catalana, les experiències que els col·lectius immigrants hi han anat vivint des de l'arribada i al llarg dels seus processos d'inserció socioeconòmica i cultural, i també les diverses possibilitats d'intervenció aconseguides en un període —els últims 30 anys— de canvis a gran escala.

Aquests dos factors generals, les condicions en les societats d'origen i en la societat de nou assentament presentarien múltiples interrelacions complexes que caldria abordar tant sincrònicament com diacrònicament per contemplar el paper que els canvis generals més estructurals han jugat en les solucions adaptatives més concretes a què han tendit els diferents grups immigrants. I en l'estudi d'aquestes interrelacions caldria tenir en compte el pes d'un tercer factor. Es tracta dels discursos racionalitzadors, construïts des de distintes posicions de poder per justificar i alimentar els processos d'integració a Catalunya; discursos de poder que es generaren i es generen des de diverses instàncies, tant pel que fa als mateixos col·lectius immigrants com a la societat d'assentament en el marc més general de les institucions estatals i, en relació al conjunt dels quals, caldria contemplar-ne la construcció canviant.

Per avançar en aquest plantejament general, la vessant més dèbil era, com he dit, el fet de no disposar d'elements que em merexessin un cert grau de confiança per formular hipòtesis més concretes sobre les possibles diferències segons orígens, sobretot pel que feia a les estratègies d'integració social. És per això que es perfilava una primera pregunta, la contrastació de la qual condicionaria la continuïtat de la investigació. Em refereixo a si el factor origen incideix en la diversitat inherent als processos d'integració social desenvolupats per la població immigrada; o si, per contra, no hi incideix.

Per abordar aquest interrogant tan general, analitzar les dades que proporcionen els registres de població podia ser un camí fructífer. És a dir, si comparant característiques actuals de diferents col·lectius immigrants apareixien certs graus significatius de diversitat, es podria concloure que, per estudiar

les estratègies d'integració i adaptació de la població que va immigrar als anys seixanta a Catalunya, és pertinent discriminar l'origen d'aquesta població.

Així doncs, vaig decidir que calia dur a terme una primera recerca en la qual treballaria dades generals de la població, que organitzaria a partir de la variable origen de les persones immigrades.

D'altra banda, per mi tenia molt d'interès dur a terme aquesta primera recerca, ja que si la hipòtesi assolida un cert grau de consistència, era clar que paral·lelament hauria dut a terme un procés de treball que, ben probablement, m'ajudaria a generar idees a partir de les quals desenvolupar les generalitats que de moment caracteritzaven el plantejament més global de la investigació. A partir d'aquí estaria en millors condicions per continuar estudiant aquests temes.

La recerca que presento té com a objectiu, doncs, posar a prova la pertinència del factor origen per conèixer millor els graus d'heterogeneïtat que presenta la població immigrada. Es tracta de conèixer si els 5 col·lectius escollits mostren diferències significatives entre ells quan en el seu si es discriminen grups pel que fa a variables com l'edat, el sexe, la composició de les unitats domèstiques, els nivells d'instrucció, els tipus de relacions laborals i les ocupacions o les professions, o els graus de concentració en el territori. El Cens General de Població de 1991 és l'últim registre de població que ofereix dades sobre aquest conjunt de variables. Explotant aquestes dades es podia analitzar un ventall prou ampli de característiques de la població immigrada segons les procedències, que, convenientment comparades, configurarien un punt de partida d'innegable utilitat per continuar investigant sobre estratègies d'integració i adaptació a Catalunya.

Al capítol següent explicaré més a fons quin ha estat el disseny teòric que ha guiat aquesta primera fase de la recerca i també el disseny tècnic dut a terme. Abans, però, acabaré de delimitar l'objecte d'estudi en relació als orígens escollits.

2.3. LES CINC PROCEDÈNCIES ESCOLLIDES: ANDALUSIA, ARAGÓ, CASTELLA-LLEÓ, EXTREMADURA I GALÍCIA

Al capítol anterior ja m'he referit al fet que les migracions dels anys seixanta van afectar amplis contingents poblacionals de tots els pobles de l'Estat, i que diversos centres urbanoindustrials de Catalunya van ser nuclis de forta atracció, especialment Barcelona ciutat i la seva àrea metropolitana, a la qual pertany L'Hospitalet de Llobregat. Així doncs, arran dels moviments migratoris dels anys seixanta, importants col·lectius de les cultures que configuren l'estat espanyol es troben ben representats a certes zones de Catalunya.

No obstant això, proposar-me abastar en aquesta recerca tots els col·lectius immigrants a Catalunya des de la resta de l'Estat i residents a L'Hospitalet desbordava les possibilitats de la investigació. Calia elegir, i la veritat és que no em va ser gens fàcil.

El criteri quantitatiu començà ràpidament a planejar; però les prospeccions de camp no me'n permetien pas una aplicació mecànica, ja que era palès que sectors comparativament poc nombrosos dels col·lectius immigrants desenvolupaven estratègies culturals ben actives a l'entorn de les seves identitats d'origen; el terreny associatiu n'és un exemple clar. Ignorar-les m'abocava cap a un cert tractament homogeni de la immigració, precisament el problema que, analitzat críticament, emmarca la definició més general del tema d'estudi.

D'altra banda, per a la continuïtat de la investigació, els bagatges socials i culturals de les persones immigrades a l'arribada es dibuixaven com una de les línies d'anàlisi bàsiques per estudiar les diferents estratègies d'adaptació a la societat catalana. Aquesta hipòtesi podia mostrar la seva pertinència si es tenien en compte diferències significatives en relació a les condicions socials i culturals de les societats de procedència, més enllà del volum poblacional que avui representen tots els col·lectius immigrants a Catalunya.

En la mesura que vaig llegir diverses etnografies bàsiques de certes zones de la Península i que vaig anar fent treball de camp a L'Hospitalet, em trobava amb informacions, valoracions, comentaris respecte a/o per part dels diferents col·lectius d'immigrants que em despertaven nous interrogants, em suggerien noves idees que, per concretes que fossin, em feien dubtar, un cop i un altre, respecte a unes exclusions o unes altres.

Els cinc col·lectius que finalment conformaren l'univers de la investigació van ser els procedents d'Andalusia, Aragó, Castella-Lleó, Extremadura i Galícia. Per a l'elecció definitiva vaig compaginar criteris de volum poblacional amb d'altres relacionats amb les condicions de les societats d'origen, als quals em referiré tot seguit i que també he desenvolupat en analitzar les dades que presentaré en els propers capítols.

L'anàlisi en profunditat dels bagatges d'aquests col·lectius d'immigrants a l'arribada a Catalunya constituirà un element rellevant per a l'estudi de les estratègies d'integració i adaptació a la societat catalana. Aquí només vull assenyalar que un dels criteris d'elecció utilitzats ha estat buscar diversitat respecte d'aquells factors socioeconòmics i culturals més generals de les societats d'origen. Els diversos tipus d'assentament, estructures de propietat i tinença de la terra, estructures familiars, normes consuetudinàries respecte a l'herència, les tradicions migratòries, els universos simbòlics, les pràctiques relacionals i associatives, les evolucions històriques dels regionalismes i nacionalismes en un marc històric més general són elements a l'entorn dels quals les societats d'origen dels 5 col·lectius d'immigrants escollits presenten certes diferències que poden contribuir a explicar possibles estratègies diverses d'adaptació a Catalunya.

En relació al volum poblacional³⁷, és ben conegut que a tot Catalunya la immigració d'origen andalús presenta proporcions molt notablement superiors a la de la resta de procedències. A L'Hospitalet també es constata aquest fet. Pel que fa a la resta de pro-

cedències, les poblacions immigrades no escollides en aquesta recerca (és a dir, les no procedents d'Andalusia, Aragó, Castella-Lleó, Extremadura o Galícia), a L'Hospitalet, actualment conformen efectius poblacionals que voregen l'1%. En tots els casos, es tracta de col·lectius menys nombrosos que els que agrupen els 5 orígens escollits. Tanmateix, cal assenyalar una destacable excepció, la del contingent d'origen castellanomanxec, que és més nombros que el procedent de Galícia i el procedent d'Aragó. Per mi, aquesta va ser l'exclusió més difícil.

D'una banda, optar per les dues Castelles ampliava notablement un univers d'estudi ja molt extens. Tenir en compte criteris que contribuïssin a simplificar el disseny teòric no m'ajudava, perquè les dues Castelles es troben afectades pels canvis en les delimitacions territorials que van acompanyar la constitució de l'Estat de les Autonomies³⁸. D'altra banda, fer prevaler el criteri del volum poblacional per renunciar a estudiar l'origen gallec o l'aragonès anava en detriment d'aquella buscada diversitat als bagatges socioculturals a l'arribada.

Per decidir-me, vaig tenir en compte diferents elements. D'un cantó, les formes de propietat i tinença de la terra, les normes de l'herència, els tipus d'assentaments de Castella-La Manxa presenten certes similituds amb les d'Andalusia i Extremadura; en certa manera, es podien considerar condicions de les societats d'origen suficientment representades a l'univers d'estudi. En canvi, excloure el seguit de característiques socioeconòmiques més específiques dels territoris que abasta Castella-Lleó emportaria la buscada diversitat en relació als bagatges socioculturals d'arribada.

D'un altre cantó, partint del fet que la militància ètnica en el marc de la societat d'inserció és una de les opcions adaptatives que completen el ventall de possibles estratègies culturals, també vaig considerar rellevant que, a L'Hospitalet, existeixen entitats ètniques dels 5 orígens escollits, i aquesta estratègia adaptativa, en canvi, el col·lectiu d'origen castellanomanxec no l'ha desenvolupada en l'àmbit

empíric d'aquesta recerca. I, en fi, en l'elecció de Castella-Lleó també va influir que la bibliografia etnogràfica és més abundant que per a Castella-La Manxa.

Voldria dir també que, pel que fa a la resta de procedències de l'Estat, el criteri d'exclusió sí que ha estat quantitatiu a partir de la necessitat d'acotar l'univers a estudiar. Ben sovint, aquesta resta de procedències apareixen agrupades en les elaboracions demogràfiques i, quan se'n donen dades per separat, se situen, com ja he dit, per sota de l'1%. En concret, pel que fa a les migracions d'origen murcià i valencià, que varen ser protagonistes de la primera onada migratòria d'aquest segle, ja només superen en dècimes l'1% de la població hospitalenca d'avui. D'altra banda, en el cas concret de la població de procedència valenciana, és molt probable que les conflictivitats valencianocatalanes a l'entorn d'aspectes identitaris i nacionalistes perfillessin àmbits d'estudi específics que sobrepassen les possibilitats d'aquesta investigació.

En fi, voldria apuntar que, tant el nombre dels col·lectius que finalment són subjecte d'aquesta investigació com la diversitat que els caracteritza es configuraven com a condicions suficients per tractar amb relativa seguretat la incidència del factor origen en els processos adaptatius objecte d'estudi. Podia ser que aquesta incidència no sempre fos significativa, però d'entrada també era proposable que sempre ho fos, i d'aquí l'interès per ponderar la pertinença del factor origen en les investigacions sobre aquests temes.

Per acabar, voldria afegir una precisió terminològica. Al llarg d'aquest text, per identificar els col·lectius immigrants escollits utilitzo indistintament les paraules «origen», «procedència» o «lloc de naixement»³⁹ entenent-les com a sinònims. Així mateix i tret d'algun possible descuit, no faig servir les locucions «persona andalusa», «persona aragonesa», etc., sinó que sempre introdueixo el complement, és a dir, «persona d'origen o de procedència andalusa», etc.

NOTES

- [1] Capel, H. (1967): «Los estudios sobre las migraciones en España». *Revista de Geografía* núm. 1, Barcelona, UB, p.77-101.
Pascual de Sans, A. (1984): «Travaux espagnols sur les migrations», a *Current Sociology* núm. 2, p.123-142.
- [2] Vegeu Parramon (1997), op. cit.
- [3] Vegeu «Postdata 1969». *La estructura de las revoluciones científicas* (1975). Buenos Aires, F.C.E.
- [4] Vegeu González Echevarría, A. (1987): *La construcción teórica en antropología*. Barcelona, Anthropos, p.68-70, 151-153.
- [5] *Population* núm. 1, p.115-128.
- [6] «La sociología es una rama de las ciencias sociales que se ha desarrollado en España más tarde que a muchos de otros países, y la seva implantació acadèmica i professional és encara bastant limitada». Op. citada, p.130.
- [7] Per a les referències completes dels autors i les autores que menciono en aquest paràgraf, vegeu l'apartat final de bibliografia.
- [8] Agraeixo a la companya antropòloga Isabel Maluquer que em facilités l'accés a ambdues obres.
- [9] Per a una delimitació teòrica d'aquests conceptes, vegeu San Román, T. (1995): *Los muros de la separación. Ensayo sobre heterofobia i filantropía*. Bellaterra, UAB, p.79-83.
- [10] Op. cit. p.115-128.
- [11] Vegeu: Jutglar, A. i altres (1968: 35-70).
- [12] Op. cit., p.90.
- [13] Vegeu també Solé, C.(1985): «Cambios en la visión de los inmigrantes sobre las instituciones, símbolos y partidos políticos de Cataluña». *REIS*, núm. 32, pp 193-234.
- [14] Vegeu Prat, J. (1991): «Historia y metodología», a Prat, Martínez, Contreras, Moreno (eds), *Antropología de los pueblos de España*. Madrid, Taurus Universitaria.
- [15] González Echevarría, A. op. cit., p.68.
- [16] Vegeu Lisón, C. (1996): «Reminiscencias», a Prat i Martínez (eds), *Ensayos de antropología cultural. Homenaje a Claudio Esteva-Fabregat*. Barcelona, Ariel, p.34.
- [17] Vegeu, per exemple, Esteva-Fabregat, C. (1984, 2a ed. revisada i augmentada): *Antropología industrial*. Barcelona, Anthropos.
- [18] En aquest tema coincideix amb Maluquer i Sostres (1963,1965), però Esteva-Fabregat només fa explícit el seu coneixement de la investigació de Pinilla de las Heras (1973), pel que fa als estudis coetanis sobre la integració de la immigració dels anys seixanta a Catalunya.
- [19] Vegeu Pujadas, J.J. (1990:8): «Los estudios sobre etnicidad y nacionalismo en España, 1981-1987». Cucó i Pujadas (eds.), *Identidades colectivas. Etnicidad y sociabilidad en la Península Ibérica*. València, Generalitat Valenciana.
- [20] Vegeu l'apartat de bibliografia.
- [21] Article que escriu amb la col·laboració de Pilar Grioles i Montserrat Soronellas.
- [22] Cal dir que al 1981, Carlota Solé havia extret de la seva enquesta de 1978 les dades referides a la població d'origen andalus: «Andaluces en Cataluña». *Papers* núm. 16, p.149-181.
- [23] Publicada al 1992 per la Fundación Blas Infante de Sevilla, amb el títol: *La emigración andaluza a Cataluña: Identidad cultural y papel político*.
- [24] Vegeu Sotelo Blanco, O.(1991): *La emigración gallega en Catalunya*. Santiago de Compostela, Sotelo Blanco Ed.
- [25] Vegeu l'apartat de bibliografia, per a les referències dels estudis sobre L'Hospitalet.
- [26] En són exemples, el cas ja citat de Jordi Cardelús i Àngels Pascual de Sans (1979), la mateixa obra d'Olegario Sotelo Blanco (1991) o els llibres de Paco Candel, per citar casos ben diferents.
- [27] Es poden consultar al Centre d'Estudis de L'Hospitalet o a l'Arxiu de L'Hospitalet.
- [28] Recentment J. Ibáñez ha publicat un resum d'aquesta monografia a *Quaderns d'estudi*, 16, abril 1999, L'H, Centre d'Estudis de L'Hospitalet. En aquest quadern dedicat a l'estudi d'expressions culturals d'origen andalus a la ciutat, també hi publiquen articles Ros, A. i Parramon, C.C. (vegeu Bibliografia), i també Botey, J., que reflexiona més en general sobre la interculturalitat.
- [29] San Román, T.(1986:181): «Antropología aplicada y relaciones étnicas». *REIS* núm. 27, p.175-188.
- [30] La construcció o la reelaboració d'identitats ètniques com a fenomen vinculat als processos migratoris s'ha observat i descrit profusament des de l'antropologia i la sociologia, sobretot als EUA als anys setanta i vuitanta.
- [31] San Román (1995), op. cit., no obvia l'interrogant dels qui es pregunten si, en els primers anys de vida, crea anòmia l'existència simultània de diverses identitats ètniques. Des de la investigació en curs, i tal com exposaré en propers capítols, em sembla cada cop més clar que l'existència d'identitats multireferencials no té per què relacionar-se amb situacions que es puguin quali-

ficar d'anòmiques.

[32] Sobre aquest tema vegeu San Román, T.(1994): *La diferencia inquietant*. Barcelona, Alta Fulla.

[33] En relació a aquest concepte, vegeu San Román, T. (1994), op. cit., p. 109-115 i (1995), op. citada. p.80.

[34] *Un tratado de sociología del conocimiento*. Barcelona, Herder, a Comas i Pujadas (1991:34).

[35] Végeu Martínez Veiga, U.(1991): «Organización y percepción del espacio. Estudio introductorio». Prat, Martínez Veiga, Contreras, Moreno: *Antropología de los pueblos de España*. Madrid, Taurus Universitaria, p.229-230.

[36] La principal font d'obtenció de les dades en què es basa aquesta primera fase de la recerca no permet procedir en aquest sentit.

[37] Al llarg d'aquesta publicació apareixeran profusament les dades de població a què faig referència aquí.

[38] Aquesta consideració es basa en el supòsit que les agregacions i les desagregacions territorials que han afectat algunes antigues regions de l'Estat poden haver trastocat determinats sentiments de pertinença entre els sectors d'immigrats d'aquelles procedències.

[39] El terme «lloc de naixement» és el que més suggereix una de les possibilitats que queden incloses en l'univers d'estudi i que requeriria un tractament específic. Es tracta de les persones que hagin nascut a Andalusia, Aragó, etc. i que hagin arribat a Catalunya de molt petites. Aquesta circumstància seria probablement determinant segons quins fossin els entorns de socialització primària. Tanmateix, no és el cas de L'Hospitalet, on no només el context domèstic sinó també el social és d'immigració. Tot i així, el nombrós contingent poblacional seleccionat en aquesta investigació contribueix en gran manera a diluir aquesta possible distorsió.

Parc de Les Planes (al fons, barri de Can Serra). La xemeneia ens recorda la reivindicació iniciada l'any 1977 dels veïns i veïnes dels barris de La Florida, Les Planes i Can Serra per treure la fàbrica de productes químics Cardoner

* Rosa Guinart, CEL'H. 2000.